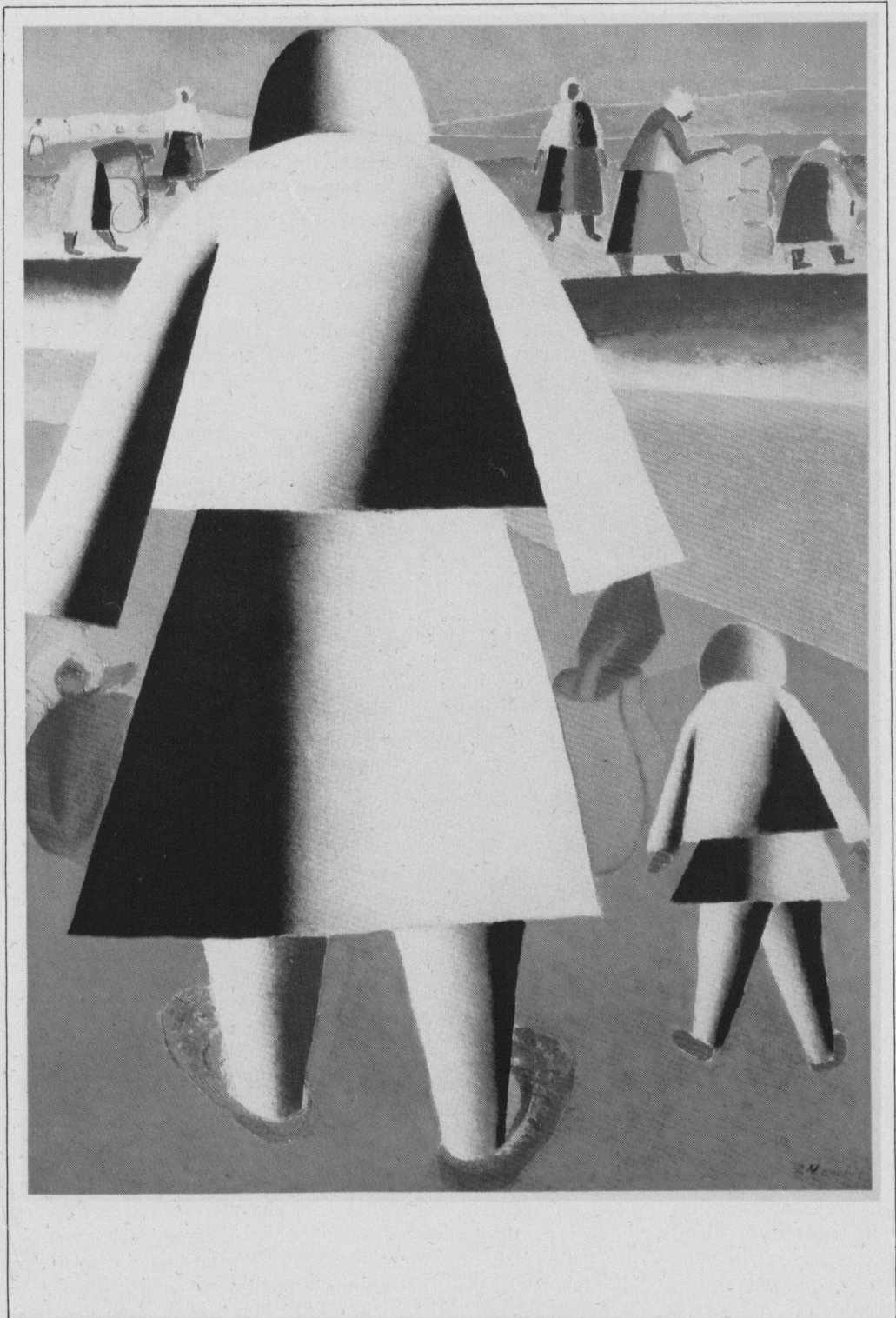

WAARTOE ARBEID?

F. JACOBS

In de discussies die door economische recessie en werkloosheid zijn aangewakkerd wordt vaak gewezen op de noodzaak van een herwaardering van de arbeid. Men treft bijv. deze gedachtengang aan: het valt niet te verwachten dat het aantal werklozen in de toekomst zal afnemen; wanneer volledige werkgelegenheid niettemin als doelstelling wordt gehandhaafd en individuele ontplooiing en maatschappelijk aanzien exclusief aan het verrichten van arbeid verbonden blijven, wordt een groot aantal mensen gedurig gefrustreerd; ergo moet dat doel losgelaten worden en moeten de mensen hun identiteit niet langer ontleenen aan de arbeid die ze verrichten. In zo'n gedachtengang wordt gepleit voor een nieuw "arbeidsethos", een nieuw samenstel van normatieve ideeën over arbeid dat in een samenleving heerst. Dat het arbeidsethos in verschillende tijden en op verschillende plaatsen een andere inhoud heeft wordt in de onderhavige bundel gedemonstreerd; aan de geschiedenis ervan wil ik geen verdere bijdrage leveren. Wel wil ik wijzen op ambiguïteiten en inconsistenties die de huidige discussies bepalen en die wellicht daaruit voortkomen dat elementen die bij het "oude" arbeidsethos passen zich amalgeren met elementen van het "nieuwe" arbeidsethos. Er heerst onduidelijkheid over de vraag: waartoe arbeid?

Die onduidelijkheid doet zich op een exemplarische wijze voor in de 'resolutie Arbeid' die de Partij van de Arbeid onlangs heeft vastgesteld (te vinden in *Voorwaarts* van 16 mei 1983, p. 4-5). We treffen daar een variant aan van de voornoemde gedachtengang: het ideaal van een volledige werkgelegenheid in de zin van een volle baan voor ieder die dat wenst wordt opgegeven, maar gehandhaafd in de zin dat iedereen recht heeft op een beperkte hoeveelheid betaalde arbeid; dat de aandacht aldus minder exclusief uitgaat naar betaalde arbeid maakt het mogelijk, onbetaalde arbeid, die immers evenzeer als betaalde arbeid nuttig is voor de maatschappij en voor individuele zelfontplooiing, te revaloriseren. Betaalde arbeid is dus volgens het ethos van de PvdA in beginsel even belangrijk als onbetaalde arbeid. Men zou dan verwachten dat wie ervoor kiest om zich middels onbetaalde arbeid voor de samenleving verdienstelijk te maken, van een inkomen wordt voorzien dat slechts als een 'arbeidsloos inkomen' kan gelden, als alleen betaalde arbeid mag heten. Wat lezen we echter in de resolutie? 'Volledige loskoppeling van arbeid en inkomen wijzen wij op principiële gronden af immers, iedereen heeft recht op betaalde arbeid'. Dit is vreemd: je kunt niet tegelijkertijd de principiële koppeling van arbeid en inkomen handhaven, en onbetaalde arbeid even belangrijk achten als betaalde arbeid; vreemd

Kasimir Malewitsch, *Naar de oogst*, 1909-1910, Russisch Museum Leningrad.

is ook dat als grond voor het afwijzen van de loskoppeling van arbeid en inkomen wordt aangegeven dat iedereen *recht* heeft op betaalde arbeid; je zou eerder verwachten dat aan iedereen die het kan de *plicht* wordt opgelegd om arbeid te verrichten waarmee hij de kost kan verdienen. De idee dat onbetaalde arbeid even belangrijk is als betaalde arbeid sluit aan bij het nieuwe arbeidsethos dat de PvdA koestert; de idee dat iedereen die dat kan de plicht heeft om zich door arbeid voor de samenleving in te zetten en dat hij alleen daaraan een recht op inkomen kan ontleen past bij een oud arbeidsethos; en die twee lijken onverenigbaar. Waartoe arbeid ?

In *Denken over arbeid*, een publicatie van de Wiardi Beckman Stichting (Kluwer, Deventer 1982) die de "resolutie Arbeid" heeft geïnspireerd, wordt het nieuwe arbeidsethos aldus aangeduid: "Arbeid behoort enerzijds een middel te zijn om in behoeften te voorzien, en anderzijds een doel: voor het individu moet arbeid een bijdrage zijn aan het gevoel dat het leven de moeite waard is. (Een bijdrage aan de inrichting en verbetering van de samenleving dus, en een mogelijkheid tot ontplooiing.)" (p. 130). En omdat onbetaalde arbeid evenzeer als betaalde arbeid zo'n middel en zo'n doel kan zijn, worden ook hier die twee soorten arbeid onderling gelijkwaardig verklaard. Moeten we de zaak zo begrijpen dat het 'oude' arbeidsethos de arbeid als louter een middel opvatte en dat het 'nieuwe' arbeidsethos de eis stelt dat arbeid *eveneens* een doel moet zijn ? Als dat zo is, zijn het oude en het nieuwe arbeidsethos niet onverenigbaar: het nieuwe voegt iets toe aan het fraaie dat het oude reeds bevatte. Maar die interpretatie houdt geen stand: het voornaamste verwijt dat het oude arbeidsethos treft is dat het arbeid alleen maar als middel opvatte *om geld te verdienen* (zie bijv. p.92), dat dus alleen betaalde arbeid als arbeid gold en dat onbetaalde arbeid, die toch vaak evenzeer als of nog meer dan betaalde arbeid aan de verbetering van de samenleving bijdraagt en aan het individu een levensvervulling schenkt, ondergewaardeerd werd. Maar als alleen het gefixeerd-zijn op *betaalde* arbeid doorbroken moet worden, is het niet verhelderend om aan het nieuwe arbeidsethos te waarderen dat het aan de arbeid het vermogen toeschrijft, het leven de moeite waard te maken: betaalde arbeid heeft dat vermogen in beginsel toch evenzeer als onbetaalde arbeid ? Opnieuw: waartoe arbeid, en waartoe betaalde en onbetaalde arbeid ?

Als uitgangspunt voor het beantwoorden van deze vraag kies ik een omschrijving van arbeid uit *Denken over arbeid*: "Als arbeid wordt beschouwd alles wat mensen doen om te voorzien in hun levensonderhoud, dat van anderen en/of in andere maatschappelijke behoeften. Huishoudelijke en vrijwillige arbeid maken daarvan evenzeer deel uit als betaalde arbeid" (p.15). Die behoeften kunnen eigen zijn aan de actor zelf (zelfs van een los van de maatschappij levend individu, bijv. Robinson Crusoe), en van andere levende wezens, mensen zowel als dieren. Wanneer de actor produceert voor zijn eigen behoeftebevrediging speelt in de relatie die hij als producent onderhoudt tot zichzelf als consument geld uiteraard geen enkele rol. Dat hoeft evenmin het geval te zijn wanneer de rollen van producent en consument over meerdere individuen verdeeld zijn. In bepaalde primitieve maatschappijen heerst volgens Sahlins (zie *Stone Age Economics*, Tavistock, London 1972) "generalised reciprocity": de een geeft niet iets aan een ander of werkt niet voor een ander ten einde er iets voor terug te krijgen, maar: door anderen zonder tegenprestatie een dienst te bezijzen draagt men bij aan een systeem waarin allen voor elkander werken en degenen die anderen ten dienste zijn evenzeer door anderen gediend worden, zij het niet per se door degene wie men eerst zelf een dienst bewezen heeft. In zo'n maatschappij, waarin geen equivalenten geruild worden, speelt geld (het algemene equivalent) uiteraard geen enkele rol, zodat er slechts 'onbetaalde arbeid' verricht wordt. Een deel van ons aller bestaan speelt zich nog steeds in deze sfeer af: de relatie tussen vrienden en huisgenoten wordt grotendeels gekenmerkt door "generalised reciprocity". Een groot deel van ons be-

staan speelt zich echter af op de anonieme markt waarop goederen en diensten geruild worden; daar heerst "balanced reciprocity": het eigen voordeel vormt het onmiddellijke motief om voor iemand te werken, en dat iedere dienst een wederdienst waard is krijgt nader gestalte in de geldelijke vergoeding die consumenten geven aan producenten. Als men, zoals de schrijvers van *Denken over arbeid*, arbeid beschouwt als "alles wat mensen doen om te voorzien in hun levensonderhoud, dat van anderen en/of in andere maatschappelijke behoeften", is het geheel vanzelfsprekend dat vrijwillige arbeid daartoe evenzeer behoort als betaalde arbeid.

Wanneer men arbeid omschrijft op de wijze waarop dat in de vorige alinea gebeurde, heeft dat enige niet onbelangrijke consequenties. Om die zichtbaar te maken is het dienstig, de gegeven omschrijving wat abstracter te maken, en wel zo: arbeid is het produceren van de middelen die voor de verwezenlijking van doeleinden nuttig of noodzakelijk zijn. Bij deze omschrijving sluit aan dat we arbeid ook zelf een middel kunnen noemen: het is een middel dat de diverse middelen produceert die bijdragen tot de verwezenlijking van doeleinden. Aldus gedacht, staat arbeid in een causale relatie tot het arbeidsprodukt, dat op zijn beurt ook weer in een causale relatie staat tot de verwezenlijking van het doel in kwestie; zo produceert de bakker het brood dat ik eet om mijn honger te stillen. Een causale relatie heeft bijzondere kenmerken die zichtbaar worden wanneer men haar vergelijkt met een logische relatie. Zo moeten de gerelateerde termen onafhankelijk van elkaar gedefinieerd kunnen worden: wanneer brood wordt omschreven als "gekneed, gerezen en gebakken deeg" begrijpt men al wat voor spul het is, zonder dat men er meteen bij moet begrijpen dat het als voedsel kan dienen; "brood kan de honger stillen" geeft nadere informatie over een bijzonder vermogen dat brood eigen is. De relatie tussen "brood" en "gekneed, gerezen en gebakken deeg" is nu van een andere aard dan de relatie tussen "brood" en "het vermogen hebbend de honger te stillen": er bestaat niet een causale relatie tussen brood en gekneed, gerezen en gebakken deeg, maar een logische relatie, een betekenissamenhang. We kunnen dan zeggen dat causale relaties *externe* relaties zijn en dat logische relaties *interne* relaties zijn. Wat heeft dit nu voor belang voor de discussie over het arbeidsethos? Het brengt ons in herinnering dat arbeid een middel is voor een *buiten de arbeid* gelegen doel en dat daarom de waarde ervan ondergeschikt is aan de waarde van het doel ervan (niet zonder reden zeggen we dat het middel het doel *dient*). Een 'nieuw' arbeidsethos dat arbeid niet meer als middel maar alleen als doel zou waarderen en dat zich daarom bijv. zou verzetten tegen iedere automatisering van het productieproces zou even pervers zijn als die Romeinen bij wie het eten volstrekt niet meer in functie stond van het stillen van de honger en die daarom na het eten een braakproces in werking stelden ten einde nogmaals aan het eten te kunnen gaan. *Denken over arbeid* tendeert hier en daar in die richting; zo wordt de koppeling tussen arbeid en inkomen op p.128 losser gemaakt om deze toekomst naderbij te brengen: "Arbeid zal minder als middel en meer als doel ervaren worden, zowel in de betaalde als in de onbetaalde sfeer". Wanneer arbeid louter als doel wordt gewaardeerd is het een fetisch geworden, een ding dat nergens toe dient en dat toch de inzet is van al je bemoeienissen, dat je als een afgod vereert. Wanneer daartegenover aan arbeid primair een middel-karakter toegeschreven wordt, staat de waarde ervan in functie van de waarde van het doel ervan. Een gevolg daarvan is dat als we erin slagen, functionele equivalenten voor arbeid te vinden (bijv. een geautomatiseerd productieproces) en we dus zonder arbeid toch onze doeleinden kunnen verwezenlijken, we dat zonder morren, ja zelfs met een opgewekt gemoed moeten laten geschieden. We geven dan blijk van een arbeidsethos dat aan arbeid slechts een relatieve waarde toeschrijft.

Maar doen we de arbeid hiermee geen onrecht aan ? Dat de toenemende werkloosheid door velen als het grootste maatschappelijk probleem wordt ervaren doet blijken dat er in onze samenleving een ander arbeidsethos heerst dan het voormelde, dat arbeid niet louter als middel wordt gewaardeerd, maar ook als doel. En is het niet een veel voorkomend verschijnsel dat zaken die aanvankelijk louter als een middel dienden op den duur ook om zichzelf worden nagestreefd ?

Eten is daarvan een voorbeeld: wanneer we alleen zouden eten om onze honger te stillen, zouden we ermee kunnen volstaan een gezonde prak te bereiden die we snel zouden verorberen, en als we bereiden en verorberen samen met anderen zouden doen, zou dat alleen zijn ter vergroting van de efficiëntie; nu echter sloven we ons regelmatig uit om een verfijnde maaltijd te verzorgen, en eten we omdat we het lekker vinden en doen we het samen met anderen omdat dat gezellig is. Men zou zelfs de stelling kunnen wagen dat een respectvol omvormen van middelen tot doelen op zich een teken is van kulturele vooruitgang. Zo is taal niet slechts een communicatiemiddel en dient reizen er niet alleen toe om zo snel mogelijk de afstand tussen twee punten te overbruggen. Dat er mensen zijn die zonder zich enige rust te gunnen en zonder op de omgeving acht te slaan over autowegen voortjakkeren naar hun vakantiebestemming kan dan als teken van kultureel verval gelden. Getuigt het niet evenzeer van een barbaarse inslag, de arbeid slechts als een middel te waarderen ? *Denken over arbeid* getuigt dan van een hoog niveau van beschaving, doordat het de arbeid waardeert vanwege zijn niet-instrumentele aspecten: arbeid schenkt aan het individu de gelegenheid, aan zijn verantwoordelijkheid voor de gemeenschap gestalte te geven, arbeiden verschafft maatschappelijk aanzien, bevordert sociale contacten, biedt de kans om vermogen tot ontwikkeling te brengen, bewerkstelligt economische onafhankelijkheid en is zo een basis van macht, kortom: arbeid is een bron van vreugde en zelfontplooiing. Wat dit betreft bevindt *Denken over arbeid* zich overigens in gezelschap van Marx, die het kapitalisme verwijt dat het de arbeid (en de arbeider) degradeert tot een louter middel tot kapitaalstoenam; voor het individu is arbeiden niet meer "Kraftentwicklung, die sich als Selbstzweck gilt" en maakt arbeiden geen "Selbstgenuss" mogelijk, maar is het een zinloze bezigheid waartoe de arbeidende mens louter uit "Not" wordt gedwongen. Ook Marx bedrijft kultuurkritiek en stelt de barbarij van een maatschappij aan de kaak, die arbeid tot een louter middel degradeert. Arbeid is het middel bij uitstek waardoor de mens zich als mens realiseert; en dit "middel" staat ditmaal niet in een causale relatie tot een daaraan *extern* doel, maar wat menszijn *betekent* wordt nader uitgedrukt in zijn arbeiden: arbeiden heeft niet zozeer een instrumentele, maar eerder een expressieve waarde.

Wat heb ik nu betoogd ? Ik heb gesteld dat arbeid als middel kan gelden en daarvoor gronden aangevoerd. Ik heb gesteld dat arbeid als doel kan gelden en daarvoor gronden aangevoerd. En de gronden om de ene stelling te verdedigen lijken even overtuigend als de gronden om de andere stelling te verdedigen. Mijn betoog is als dat van die dogmatici tegen wie Kant in zijn *Kritik der reinen Vernunft* zich richt en die met evenveel gemak (en dus even weinig overtuigingskracht) bewijzen dat de wereld in ruimte en tijd onbegrensd is als dat de wereld in ruimte en tijd begrensd is. Maar er is een verschil: het is niet dezelfde dogmaticus die nu eens bewijst dat de wereld eindig is en dan weer dat zij oneindig is, terwijl het wel dezelfde persoon is die aan arbeid en een instrumentele en een intrinsieke waarde toeschrijft. Heeft mijn betoog dan niet precies dezelfde strekking als dat van *Denken over arbeid*, waarvolgens arbeid enerzijds een middel moet zijn om in behoeften te voorzien en anderzijds een doel in die zin dat arbeid voor het individu een bijdrage moet leveren aan het gevoel dat het leven de moeite waard is ? Dat is niet het geval. Ik verklaar me nader.

Wanneer we de lijst van de niet-instrumentele aspecten die volgens *Denken over arbeid* aan arbeid eigen zijn nog eens doornemen, blijkt telkens weer dat *het individu* tot ont-plooiing komt en een zinvol leven leidt, als het door te arbeiden zijn verantwoordelijkheid voor de gemeenschap waar maakt en zijn vermogens tot ontwikkeling brengt. De vraag dringt zich op: voor *welk* individu geldt dit? Voor alle mensen? Als dat de implicatie is, geeft *Denken over arbeid* blijk van een cultureel imperialisme: een welbepaald waardenpatroon wordt aan allen opgelegd. Waarom zouden allen hun vreugde moeten vinden in het opbouwen van een betere samenleving; waarom zouden allen juist door te arbeiden hun vermogens tot ontwikkeling moeten brengen? Ongetwijfeld zijn er mensen voor wie dienst aan de gemeenschap een levensvervulling is, en gesteld kan ook worden dat allen die lid zijn van de samenleving en er de vruchten van plukken ook de morele plicht hebben om er een bijdrage aan te leveren; maar dat rechtvaardigt nog niet de stelling dat het leven pas de moeite waard is wanneer je het leidt op de wijze die door *Denken over arbeid* wordt gepropageerd. Een vrije samenleving moet de mensen de vrijheid laten, hun eigen waarden te kiezen; sommigen waarderen dan arbeid als een doel op zich, terwijl anderen hem alleen als een middel zien om de kost te verdienen. Natuurlijk moet in zo'n vrije samenleving worden voorkomen dat arbeid *alleen maar* kan worden gewaardeerd als een zware last die men slechts op zich wil nemen omdat men anders niet over levensmiddelen zou beschikken; het is dus nodig om de arbeid te humaniseren zodat de last ervan vermindert en wie dat wil in de gelegenheid wordt gesteld om zich juist middels arbeid als mens te ontplooiën. Een vrije samenleving, kortom, moet de ruimte scheppen die het mogelijk maakt dat sommigen de arbeid zien als een instrumenteel goed en dat voor anderen arbeid juist als een intrinsiek goed geldt. Mijn conclusie luidt dat we evenzeer afstand moeten nemen van een "oud" arbeidsethos waarin arbeid slechts als middel gold als van een "nieuw" arbeidsethos waarin het vooral als doel geldt, maar dat we een arbeidsethos moeten onderschrijven van een principieel pluralistisch karakter.

In het voorgaande heb ik buiten beschouwing gelaten dat arbeid zowel betaald als onbetaald kan zijn. Wat dit betreft onderschrijf ik het pluralisme van *Denken over arbeid*: onbetaald werk kan voor het individu in beginsel even belangrijk zijn als betaald werk, en een maatschappij mag geen vrije maatschappij heten, als zij slechts waardering opbrengt voor betaalde arbeid. Betwijfeld kan echter worden of de middelen die *Denken over arbeid* aanwijst om tot zo'n vrije maatschappij te komen wel effectief zijn. Gepleit wordt voor een herverdeling van betaald werk, waardoor iedereen die dat wenst aan betaald werk kan komen; daardoor wordt ook een herverdeling van onbetaald werk mogelijk, waardoor iedereen gaat erkennen dat ook dat waardevol is. We zagen echter dat de PvdA een "arbeidsloos inkomen" in beginsel afwijst (althans in de "resolutie Arbeid"; *Denken over arbeid* acht een totaal loslaten van de koppeling tussen arbeid en inkomen alleen op korte termijn niet wenselijk). Dit nu ondermijnt de onderneming. Immers, wanneer arbeid in beginsel gekoppeld blijft aan inkomen, kan onbetaalde arbeid precies niet die waarde vertegenwoordigen die in economische onafhankelijkheid gelegen is; een waarde die ook volgens *Denken over arbeid* aan arbeid verbonden moet zijn. (Onduidelijk is wel, of dat nu een waarde is die de arbeid als middel kenmerkt dan wel als doel; meestal wordt betoogd dat het verdienen van geld bij de arbeid als middel thuis hoort, soms -bijv. op p.115- wordt betoogd dat betaald werk de voldoening kan geven van zelfverdiende inkomsten, hetgeen meer past bij de arbeid als doel.) En economische onafhankelijkheid vormt in een vrije maatschappij precies de basis van ieders leven, die het allen mogelijk maakt hun eigen waarden te realiseren. Een radicaal waardenpluralisme krijgt pas kans, wanneer individuen economisch zelfstandig zijn, dus wanneer aan allen een arbeidsloos inkomen gegarandeerd is. Een utopie? Niet, als dat arbeidsloze inkomen

van bescheiden omvang is, en als een forse arbeidstijdverkorting wordt ingevoerd die het voor allen die dat wensen mogelijk maakt om wat bij te verdienen bovenop het aan allen gegarandeerde arbeidsloze inkomen.

Het cruciale vraagstuk waarvoor we staan is niet, of we erin slagen om een "nieuw" arbeidsethos te creëren waarin arbeid niet zozeer geldt als middel maar als doel, of juist omgekeerd, waarin arbeid niet zozeer geldt als doel maar als middel, maar of het mogelijk is, ieder individu effectief de kans te geven om zijn eigen ethos uit te vinden; en dat is m.i. alleen het geval wanneer de druk op dat schaars geworden goed dat betaalde arbeid is wordt verminderd door enerzijds een arbeidsloos inkomen te garanderen en anderzijds arbeidstijdverkorting in te voeren. Wanneer pleidooien voor of tegen arbeidstijdverkorting of een arbeidsloos inkomen vergezeld gaan van pleidooien waarin men één bepaald waardenpatroon aan allen oplegt, verstrikt men zich niet alleen in inconsistenties, maar ontnemt men zich de mogelijkheid om een vrije maatschappij tot stand te brengen.